

A MŰEMLEKHELYREÁLLÍTÁS IRÁNYELVEI

A műemlékek védelmével kapcsolatos konzerválási és restaurálási munkák az egész társadalom közös kulturális értékeinek fenntartását, pótolhatatlan történelmi dokumentumok, művészi alkotások hiteles állapotban való megőrzését célozzák. Mivel a kultúra ránk maradt tárgyi emlékei egyben magának a történettudománynak egyik legfontosabb forrását is jelentik, a műemlékvédelem kezdettől fogva szükségét érezte, hogy működésének elismertetése és igazolása érdekében azt valamilyen elvi alapra helyezze. Az első ilyen elvi állásfoglalások már a múlt század folyamán napvilágot láttak, egyelőre csak személyes megnyilatkozások, cikkek, stb. formájában. A műemlékvédelem elveinek első intézményes és nemzetközi érvényű lerögzítése 1931-ben történt meg az úgynevezett Athéni Cartában, amely egyben a modern műemlékvédelmi elvek első megfogalmazása is volt. Az azóta eltelt idő szükségessé tette a műemlékvédelem helyzetének nemzetközi síkon való felülvizsgálását, kritikáját s a korábbi megállapítások és elvek kibővített és korszerűbb formában való újrafogalmazását. Ez az 1964. évi velencei Nemzetközi Műemlékvédelmi Kongresszuson valósult meg, amely létrehozta a műemlékvédelem új nemzetközi alapokmányát, a Velencei Cartát.

Az 1964-ben Velencében elfogadott okmány: a Műemlékek Konzerválására és Restaurálására vonatkozó Nemzetközi Carta nagy vonalakban kialakította és nemzetközi síkon megfogalmazta azokat az általános alapelveket, amelyeknek a műemlékek konzerválását és restaurálását irányítaniuk kell, egyben minden nemzetre hagyva azt a feladatot, hogy alkalmazásukat saját kultúrájának hagyományai szerint, annak keretében biztosítsa. A magyar műemlékvédelem elveinek és módszereinek egyes megfogalmazásai már a Velencei Kongresszus előtt napvilágot láttak, ill. megvalósult helyreállításokban és más eredményekben is kifejeződtek. A Magyar Tudományos Akadémia az utóbbi években — így 1962, 1964 és 1965-ben — több konferenciát és ankétot szentelt a kérdésnek, amelyek sokban hozzájárultak az elvi kérdések kikristályosodásához, ill. egységesítéséhez. Az alábbiakban megkíséréljük azt az elvi koncepciót megfogalmazni, amelyet a magyar műemlékvédelemben ma általában helyesnek tartunk és alkalmazunk. Ezek az irányelvek — a Velencei Cartával teljes elvi egyetértésben — egyrészt azokra a tapasztalatokra és megállapításokra támaszkodnak, amelyeket a magyar műemlékvédelemnek a sajátos társadalmi és történelmi adottságok között folytatott eddigi gyakorlatából megkíséreltünk leszűrni és már korábban megfogalmazni, másrészt azokra a fent említett szakmai véleménycserékre, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére az elmúlt években lezajlottak.

I. Fogalmak és meghatározások

A műemlék fogalma

A műemlékek a múltból fennmaradt építészeti, ill. építészettel kapcsolatos képzőművészeti alkotások, melyeket összetett kulturális értékük miatt fenntartani és az élet kereteibe beilleszteni kívánunk. A műemlékek mint mással nem pótolható hiteles dokumentumok egy-egy kor, illetve a társadalmi és gazdasági fejlődés folyamatának kifejezői. Előttük állva, egy bizonyos kor alkotásainak közvetlen szemléletén keresztül olyan sajátos élmény keletkezik bennünk, amely semmilyen más úton nem hozható létre. Ez az élmény többértű lehet: ismereteket, adatokat közölhet, esztétikai élményt nyújthat és tudatfejlesztő, ösztönző, nevelő hatású lehet, minden esetben feltétele azonban egyrészt a valóságos objektummal való közvetlen kapcsolat, másrészt annak hiteles történetisége. Ebből következik, hogy nem nyújt műemlékélményt az objektum ábrázolása, leírása, felmérési rajza, sőt még eredeti terve sem — noha ebben az alkotó gondolatával közvetlen kapcsolatba kerülünk —, továbbá annak másolata vagy modellje sem.

A műemléki érték

A műemléki érték tényezői minden esetben a történetiségen keresztül érvényesülnek, és az általános kulturális értékek: a tudomány, a művészet és az etika értékeinek megfelelően differenciálódnak. A műemléki értéknek tehát hármassal összetevőjét ismerhetjük fel, s az értékelés során egyaránt mérlegre kell tennünk egyrészt adatértékét, másrészt esztétikai értékét, végül pedig tudatformáló, nevelő hatását. E háromféle tényező egyenként is és különböző együtthatásokban is jelentkezhethet, és egy-egy műemlék értékét ezek eredőjének tekinthetjük.

A műemlékvédelem feladatai

A műemlék fogalmából és értékéből következnek a műemlékekkel kapcsolatos feladatok. Egyrészt fenn kell tartanunk azokat s meg kell védenünk, konzerválnunk eredeti állapotukat az adott lehetőségek szerint legmesszebbmenően, másrészt biztosítanunk kell, hogy a bennük rejlő értékek mindenki által hozzáférhetőkké, közkinccsé váljanak.

Az előbbi részletesebben azt jelenti, hogy be kell illeszteni azokat társadalmi és gazdasági életünkbe, biztosítanunk kell fenntartásuk eszmei, politikai, jogi, városrendezési és gazdasági előfeltételeit, konzerválásuk, restaurálásuk érdekében tudományos módszerességgel fel kell tárni egy-egy műemlék lehető teljes történeti múltját, meg kell vizsgálnunk történeti hitelességét, ezek alapján megfelelő beavatkozásokkal biztosítanunk kell állagát, szükség esetén meg kell tisztítanunk az utólag rárétegződött értéktelen és eltorzító részletektől.

A feladatok másik része: a műemlékek eszmei és gyakorlati hasznosítása. Ennek érdekében az egyes műemlékekre vonatkozóan feltárt és felkutatott, az építészettörténeti tudomány számára fontos adatokat tudományos módszerességgel le kell rögzíteni és restaurálásuk során lehetőleg érvényre kell juttatni, a műemlékeket a társadalom egésze számára hozzáférhetővé kell tenni, a műemlékek által nyújtott és mással nem helyettesíthető közvetlen élmények

maradéktalan érvényesülésére kell törekedni, tudatosítani kell mind szélesebb körben a műemlék-fogalom helyes értelmezését, a műemlékek jelentőségét, értékét, végül a használati épületek számára meg kell keresni az adottságaiknak és a mai élet igényeinek legmegfelelőbb rendeltetést.

A műemlékhelyreállítás

Műemlékhelyreállítás alatt a műemlék védelmével kapcsolatos gyakorlati beavatkozások összességét értjük. A „műemlékhelyreállítás” kifejezés mint gyűjtőfogalom egyaránt használható a természetes avulás, használattal járó rongálódás eredményeinek kijavítására és a nagyobb változtatásokkal járó restaurálási munkákra.

A konzerválás

Konzerválás alatt értjük mindazokat a beavatkozásokat a műemlékeken, amelyek célja kizárólag azoknak a meglévő állapot megváltoztatása nélkül, eredeti helyükön, eredeti anyagukban, eredeti tartozékaikkal és környezetükkel való fenntartása, védelme, rögzítése, karbantartása.

A restaurálás

A restaurálás fogalma viszont felöleli a fentiekén túl mindazokat a beavatkozásokat, amelyek a meglévő állapot bármilyen változtatásával járnak a műemlék fenntartása, esztétikai és egyéb történeti értékeinek feltárása és hatásosabb érvényesülése érdekében.

E főbb gyűjtőfogalmakon belül előforduló műveletek egy része olyan természetű, amely a műemlékhelyreállítási gyakorlaton kívül is használatos és a műemlékvédelem számára külön definíciója nem szükséges. Vannak azonban olyan sajátos műemlékhelyreállítási műveletek, amelyek egységes értelmezése és meghatározása az egyöntetű gyakorlat kialakítása érdekében különös fontossággal bír. Ezek: a rekonstrukció, a kiegészítés, az anastylosis és az újjáépítés.

A rekonstrukció

A rekonstrukció elméletileg az a tudományos művelet, amellyel egy műemlék valamely ma már nem létező, korábbi állapotát igyekszünk megállapítani és azt rajzokban, leírásokban rögzíteni. A rekonstrukció vonatkozhat a műemlék egészére vagy valamely részére és annak különböző építési periódusaira. A rekonstrukció hitelességének mértéke a rendelkezésre álló adatok mennyiségétől, hitelességétől, részletekbe menő pontosságától függ, és rendkívül sokféle fokozata lehet, az egyértelmű, teljes hitelességtől a csupán hipotéziseken és analógiákon alapuló elvi rekonstrukciós kísérletekig. Az elméleti rekonstrukció minden tudományos alapon álló műemlékhelyreállítás fontos segédlete, amit az esetek nagy részében a restaurátor nem nélkülözhet.

Az elméleti rekonstrukcióra támaszkodik, és annak bizonyos mérvű megvalósítását jelenti minden olyan művelet, amely elpusztult részek helyreállítását célozza, tehát a kiegészítés, az anastylosis és az újjáépítés. Átvitt

értelemben rekonstrukciónak nevezzük lényegében az eszmei rekonstrukció mindenfajta megvalósítását, tehát a kiegészítés, anastylosis és újjáépítés műveleteit is.

A kiegészítés

Kiegészítésnek nevezzük azt a műveletet, amikor egy műemlék valamely hiányzó részét készítjük el akár a szerkezeti, akár a formai egység érdekében, akár a töredékesen fennmaradt részek jobb megértése végett. A kiegészítés készülhet az eredetivel megegyező vagy eltérő anyagból és formával, lényeges jellemzője azonban, hogy nem az egész műemlék vagy annak nagyobb összefüggő részlete elkészítését jelenti, hanem mindig csupán olyan elemi részekét, amelyek csak más, meglevő részekkel együtt nyernek összefüggő értelmet.

A kiegészítés fogalmából következik még, hogy minden esetben túlnyomó többségben meglevő eredeti részeket tételez fel, amelyekkel szemben a kiegészítések mennyiségükben, ill. jelentőségükben és hatásukban háttérbe szorúlnak.

Az anastylosis

Az anastylosis — más szóval visszaállítás, visszahelyezés — művelete abban áll, hogy egy rombadólt műemlék széthullott eredeti alkotórészeit eredeti helyzetükbe visszahelyezzük, s ezáltal azok visszanyerik az eredeti architektúrában betöltött szerepüket és értelmüket. Lényeges vonása, hogy a műemlék formai megjelenését a formákat hordozó eredeti anyag felhasználásával kívánja visszaadni. Az anastylosis tehát rombadólt épületrészletek visszaállítása olyan eredeti elemekből, amelyeken az építészeti formák maguk adva vannak.

Újjáépítés

Újjáépítésnek nevezzük a műemlék bizonyos összefüggő részének vagy egészének zömében új anyagokból való elkészítését. Az újjáépítés is elméleti rekonstrukción alapszik, azonban ebben az esetben az új anyagokból elkészített részek mennyiségileg, jelentőségükben, hatásukban túlsúlyba kerülnek a meglevő eredetiek rovására.

II. Konzerválás és restaurálás

A műemlékhelyreállítást befolyásoló tényezők

A műemlékhelyreállítás — konzerválás és restaurálás — módszereit befolyásoló tényezők kétfélék. Egyrészt azok, amelyek az objektum műemlékmivoltából következnek, tehát a történeti hitelesség, és a valóságos történeti objektummal való közvetlen kapcsolat igénye. Másrészt azok, amelyek műemlékjellegétől függetlenül meghatároznak egy-egy építményt, tehát a műfaj, az anyag és a kor. Ennek megfelelően differenciálódhatnak a műemlékhelyreállítási problémák pl. lakóházak, várak, templomok speciális helyreállítási kérdéseire, vagy középkori, barokk kori épületek sajátos kérdéseire, illetve kő, téglá, vakolat, stukkó, freskó, fa, vas, üveg vagy mozaik restaurálására.

Amikor tehát egy-egy konkrét feladat kapcsán a helyes eljárás módját keressük, megvizsgáljuk, hogy az adott feladat megoldása milyen beavatkozá-

sokat kíván a kérdéses műemléken, s annak megvalósítása a műfaj, kor és anyag adottságainak figyelembevételével mennyire hat vissza befolyásolóan a műemlék lényegére, értékére.

Minthogy az általános érvényű alapelvek alkalmazásánál mindenkor szem előtt kell tartanunk a magyarországi emlékanyag sajátos adottságait is, ezeket a műfaj, kor és anyag adottságainak mérlegelése során kell megfelelő súllyal érvényre juttatni. Ilyen tényezőkként kell kiemelni a török hódoltság előtti emlékanyag nagymérvű pusztulását, ezzel kapcsolatosan a töredékes és többretegű emlékek, valamint a romemlékek műfajának jelentőségét, ill. a helyi építőanyagok és időjárási viszonyok adottságait.

A műemlékek védelmével kapcsolatban felmerülő konzerválási és restaurálási feladatok a megoldás során szükségszerűen többé-kevésbé szembekerülnek a műemlék lényegével, tehát a változatlan állapotban való fenntartás, a történeti hitelesség szempontjával, amennyiben minden esetben változtatnak rajta valamit. A változtatások szükségszerűen következnek a feladatok lényegéből, tehát a tatarozás, helyreállítás, bemutatás, gyakorlati felhasználás igényeiből. Egyrésztől elkerülhetetlen, hogy a beavatkozásokkal magából a műemlék meglévő (eredeti) anyagából el ne távolítsunk bizonyos részeket, ezzel szemben majd minden esetben hozzá is teszünk valamit. Az egyik oldalról tehát a műemlék lényege, értéke, a hiteles történeti dokumentum közvetlen élményének igénye a lehető legkevesebb változtatással való fenntartást kívánja, a másik oldalról viszont a műemlék védelméből következő építészeti feladatok megoldása minden esetben valamilyen változtatással jár.

A megoldás kulcsa az értékelés. A műemléki érték tényezői — mint láttuk — minden esetben mint történeti értékek érvényesülnek. A műemlék lényege hiteles történeti dokumentum voltában van. Amikor tehát a mai élet által igényelt védelem érdekében változtatunk rajta, azt kell vizsgálnunk, hogy ez a változtatás, amellyel elveszünk vagy hozzáteszünk valamit, mennyiben befolyásolja lényegét, tehát történeti hitelességét, mennyire csorbítja értékét, vagy mennyire növeli azt esetleg azáltal, hogy a változtatással nagyobb értéket hozunk napvilágra, illetve a műemléki érték esetleges csökkenésével milyen más értékek vagy szempontok állíthatók szembe.

Természetesen ezt az értékelést, az egyenleg megvonását minden esetben külön-külön kell elvégezni, hiszen minden esetben más és más a szembeállított értékek nagysága és a szándékolt változtatás aránya. Ennyiben tehát minden egyes probléma egyedi megoldást kíván. Minden esetben állandó azonban az a gondolati folyamat, amelyben az adott konkrétumokat be kell helyettesítenünk, valamint azok az irányelvek, amelyek a mérlegelést és elhatározást befolyásolják. Olyan esetekben, amikor jelentős műemléki értékeket érintő változtatásokról, bizonyos történeti rétegek eltávolításáról vagy bontásról van szó, a döntés sohasem egyetlen szakember elhatározása alapján, hanem többek közös értékelésére és állásfoglalására támaszkodva történjék.

A műemlékeken történő változtatások három alapesete: a meglévő részek elbontása, a meglévő részek kiegészítése és az eredeti állapotban nem létezett új részek hozzátétele.

Meglevő részek elbontása

Bontásnak tekintünk minden olyan műveletet a műemlékeken, amely azok meglévő anyagaiból bármilyen részletet, bármilyen célból is eltávolít. A műemlékvédelem feladatainak építészeti megoldása során többféle esetben

kerülhet sor bontásra. Az egyik maga az egyszerű konzerváló helyreállítás, amelynek célja csupán a műemléken a természetes avulás folyamatát korlátozni, megakadályozni, illetve az avulás következtében már előállott romlást kijavítani. Ennek során általában eltávolítjuk az épületnek mindazokat a szerkezeteket, amelyek annyira tönkrementek, hogy jelenlegi állapotukban nem tarthatók meg, mert maguktól leomlással fenyegetnek, amennyiben a jelenlegi technikai eszközökkel helyükön meg nem erősíthetők, szerkezeti szerepük betöltésére alkalmassá nem tehetők, és a közbiztonságot veszélyeztetik.

Természetesen minden esetben arra kell törekedni, hogy a szerkezeti okokból eltávolítandó épületrészek minél kevesebbre legyenek redukálhatók, a döntést alapos műszaki vizsgálatnak kell megelőznie, és állandóan fejleszteni kell azokat a műszaki, technológiai eszközöket, amelyekkel az eredeti szerkezetek konzerválása, helyükön való megtartása, megerősítése lehetségessé válik.

Kopott, csorbult részletek megtartása

Mivel a műemlék lényegéhez tartozik a régiség, a történeti folyamat eredményeként létrejött és fennmaradt állapot közvetlen élménye, ez bizonyos mértékű avultságot magától értetődően feltételez. Nem szabad tehát a helyreállítás során minden kopott, csorbult, repedt részt eltávolítani és újjal pótolni, pusztán azért, mert az nem „szép”. A helyreállításnak konzerválásnak, nem pedig megújításnak kell lennie, tehát a már említett szerkezeti szempontokon túl csupán olyan mértékig kell és szabad az eredeti részeket kijavítani, hogy az egész épület ne keltsen elhanyagolt, gondozatlan benyomást.

Egyedi értékű épületplasztikák védelme

Néha egyes épületplasztikai részletek olyan egyedi értéket képviselnek, amelyek koruk szobrászatának kiemelkedő alkotásai, s nemcsak mint egy épület részei, hanem mint önálló szobrászati művek is számottevők. Ilyen esetekben végső megoldásként indokolt lehet a kérdéses részlet kibontása és múzeumban való megőrzése, ha az eredeti helyén pusztulás veszélyének van kitéve. A műemlékek túlnyomó részénél azonban az ilyen részletek nem annyira egyedileg értékesek, mint az adott épülettel való összefüggésükben, s eltávolításukkal ugyan meghosszabbíthatjuk az életét e néhány részletnek, de feltétlenül elveszítjük az egésznek, magának az épületnek hitelességélményét. Csak nagyon indokolt esetben szabad tehát eredeti részleteket kibontva múzeumba vinni s minden lehető eszközzel, ha másképp nem védőtetők, időszakos letakaras stb. útján is arra kell törekednünk, hogy azok eredeti helyükön maradjanak.

Falfestések leválasztása

Falfestések esetében felmerülhet annak szükségessége, hogy azokat az eredeti tartófalról vagy vakolatról leválasztva őrizzük meg. Mivel a leggondosabb leválasztás is a falkép felületének bizonyos rongálódásával jár, a szétvágások helyén retust, utánjavítást igényel, ehhez a megoldáshoz csak nagyon indokolt esetben szabad nyúlni. Leválasztásra csak akkor kerülhet sor, ha semmiféle más módszerrel nem tudjuk a képet eredeti helyén rögzíteni, a külső

hatások ellen megvédeni. Ebben az esetben is arra kell törekedni, hogy a le-
választott kép vendégfalra helyezve az eredeti helyére kerüljön vissza, és annak
az épülettel való összefüggése változatlanul érvényesüljön.

Több történeti réteg bemutatása

Bizonyos részeket véglegesen eltávolítunk a műemlékből akkor, ha több
történeti korszakon át kialakult épület egy vagy több rétegét, építési periódusát
bontjuk el, akár azért, mert azok műemléki szempontból értéktelen, zavaró
voltukkal akadályozzák a valóban értékes részek megjelenésének maradéktal-
an érvényesülését, akár azért, mert több műemléki értékű réteg között vala-
mely kevésbé értékes későbbi olyan jóval értékesebb korábbit takar, amelynek
kiszabadítása, bemutatása még a későbbi periódus feláldozása árán is kívána-
tos. Bár a műemlékeket nem egyetlen kor, hanem a történelmi folytonosság
kifejezőjeként értékeljük, mégsem tekintünk minden történeti réteget egyfor-
mán értékesnek, következésképpen egyformán megtartandónak. Egy részük
vagy teljesen érdektelen, vagy csupán adatszerű értéket képvisel, amelynek
csak lerögzítése, dokumentálása szükséges, s csak bizonyos részük jelent mű-
emléki értéket, amely a bemutatás szempontjából is számításba veendő.
Ezeket értékelés útján kell kiválasztanunk.

A helyes megoldás kialakításánál kétféle szempontot kell mérlegelnünk.
Az egyik az eltávolítandó, illetve felszínre hozható periódusok értéke. E téren
a magyarországi gyakorlatban aközépkori előzményekre rárétegződött XVIII—
XIX. sz.-i részletek eltávolításának kérdésére kell felhívni a figyelmet, mint
leggyakrabban előforduló és sajátos megfontolást igénylő problémára.

A másik mérlegelendő szempont, hogy a különböző periódusok esetleges
egymás melletti, egyidejű bemutatása milyen hatással van az épület egységes
építészeti megjelenésére. Ezzel kapcsolatban óvakodni kell az olyan túlzó meg-
oldásoktól, amelyek nemcsak a kifejezetten műemléki értékű részleteket, ha-
nem a csupán adatértékű maradványokat is egymás mellett mutatják meg.
Ezáltal az épület tudományos preparátum-jellegűvé válhat, harmonikus össz-
hatását elveszti, és a túl sok elemből éppen a lényeges periódusok nehezebben
lesznek felismerhetők. A helyes értékelésre és mértéktartásra tehát nagy gondot
kell fordítani.

Ezzel szemben hangsúlyozni kell, hogy éppen középkori építészetünk
nagy mérvű pusztulása következtében az egyes fragmentumok jelentősége is
megnő, és azokat nem csupán egyedileg, hanem együttes hatásukban is mérle-
gelni kell.

Összegezve tehát: óvatosság ajánlatos a XVIII—XIX. sz.-i részletek
végleges feláldozása terén, kerülni kell egyetlen épületen minden jelentéktelen
részlet bemutatását az építészeti egység rovására, viszont törekedni kell a
nagyobb jelentőségű középkori fragmentumok érvényre juttatására.

Többrétegű falfestmények

Több rétegű falfestmények esetében a későbbi réteg esetleges eltávolítása
nem jár annak pusztulásával, mivel az levett állapotban is megőrizhető. Mégis,
korábbi réteg feltárása érdekében csak nagyon indokolt esetben ajánlatos a
levétel, mivel a korábbi periódus állapota és kvalitása teljes terjedelmében

előre nehezen állapítható meg. Különösen díszítőfestések esetében lehetőség nyílik különböző korú rétegek egyidejű bemutatására is, amikor a felső réteg részleges pusztulása vagy feltárása helyén az alsó réteg egy része kerül csak bemutatásra. Az ilyen megoldást természetesen esztétikai szempontból is mérlegelni kell.

Gyakorlati felhasználás

Ha műemlék épületeket alkalmassá akarunk tenni valamilyen mai rendeltetés számára, az új funkció rendszerint kisebb-nagyobb változtatást kíván, ami műemléki részletek bizonyos mértékű eltávolításával jár. A régebbi korokban más célokra létesített műemléképületek rendszerint nem alkalmasak minden változtatás nélkül a mai élet számára. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy minden műemléképület egységes organizmus, amely nemcsak homlokzati kulisszájával fejezi ki korát, hanem azon az élő és bonyolult szervezeten keresztül, amelyet belső elrendezése, alaprajza, szerkezetei, anyagai alkotnak, és amelyet éppen ezért tartunk értékesnek, mert élményszerűen tükrözi azt a kort, amely saját igényei kielégítésére létrehozta. A néprajzi jellegű műemlékeknek emellett értelemszerűen szerves tartozéka a teljes gazdasági egység, az egykori gazdasági élet színtere, a teljes telekelrendezés, valamennyi gazdasági és egyéb melléképülettel együtt.

A műemlék felhasználása érdekében történő bontások tehát nem jelenthetik a műemlék belső részeinek elvi feladását, tehát azt, hogy kizárólag a funkció döntse el, mit kell eltávolítani az eredetiből. Határozottan törekednünk kell a belsőben is a történeti hitelesség megőrzésére, ami a gyakorlatban annyit jelent, hogy a műemlékek rendeltetését alaprajzi, szerkezeti adottságaik figyelembevételével kell megállapítani és nem a műemléket kell hozzáidomítani a helytelenül megválasztott program adta igényekhez.

A műemlékeknek a mai életbe való szerves beillesztése védelmük legfontosabb biztosítója. Kulturális értékükből következően azonban akkor is élő szerepük van, ha szűken értelmezett gyakorlati hasznosításukra nincs mód. A műemlékek hasznosítását tehát elsősorban a bennük rejlő kulturális értékek érvényre juttatása jelenti. Ennek érdekében az épület fennmaradt eredeti tartozékainak, régészetiileg feltárt tárgyi leletanyagának vele összefüggésben való helyszíni bemutatása a kívánatos.

A műemléki részletek eltávolítása mellett a helyreállítással kapcsolatos változtatások másik módja, amikor a műemlékhez hozzáteszünk valamit. Ez többféleképpen történhetik: egyrészt amikor saját magunk által eltávolított részleteket pótolunk újakkal, azaz kicserélünk, másodsorban ha korábban elpusztult részeket rekonstruálunk, harmadszor amikor új építészeti szerkezeteket építünk be a régi épületbe, illetve hozzáépítünk valamely teljesen új épületrészt.

Az anyag eredetiségének kérdése

Műemléki részletek kicserélésével és kiegészítésével kapcsolatban döntő tényező az anyag eredetiségének kérdése. Az építészeti forma nem vonatkozatható el azoktól a szerkezetektől és anyagoktól, amelyek azt hordozzák. Lényegében ugyanez vonatkozik a társzművészeti alkotásokra is. A formák feltétlen hitelességéről csak akkor beszélhetünk, ha az azokat hordozó anya-

gokkal együtt maradtak fenn, hiszen a művészi formaadás egyszeri, egyedi voltánál fogva még maga az alkotó sem képes azokat pontosan azonosan megismételni. Még kevésbé lehetséges ez évszázadokkal később mások által. Minden másolat tehát formailag csak többé-kevésbé megközelítő képet adhat az eredetiről, sohasem lehet azonos értékű azzal, tehát már csak azért is minden eszközzel a nagyobb értéknek, az eredetinek megőrzésére kell törekednünk. De az egyes korok által alkalmazott anyagok és szerkezetek megismerése ettől függetlenül is fontos tudományos értékű adatokat közölhet velünk, s ezen keresztül a műemlék összetett élményének része lehet. A műemlék anyagában való eredetisége tehát döntő fontosságú, mert a műemlék fogalmától elválaszthatatlan.

Mivel a formák közvetlen hordozója az anyag legkülső felülete, ezért nemcsak az eredeti anyagok tömegének megtartása a fontos, hanem alapvető jelentőségű azok eredeti felületének sértetlen megőrzése is. A megmaradt vakolatfelületek, kőfelületek, burkolatok stb. tehát az eredetiség hiteles, meggyőző élményében döntő szerepet kapnak, és mindennemű átdolgozásuk, felfrissítésük óhatatlanul az eredeti formák megsemmisülésével jár.

Az anyag természetes pusztulása következtében maga a műemlék is fokozatosan kopásnak, lassú pusztulásnak van kitéve. A műemlékvédelem feladata éppen ennek a folyamatnak lehetőség szerinti megakadályozása, illetve lassítása. Legtöbbször elkerülhetetlen, hogy a restaurálás során bizonyos eredeti részeket ki ne cseréljünk, de nem állíthatjuk, hogy ezzel a műemlék értéke változatlan maradt. Minden kis eredeti részlet pusztulását, kicserélését bizonyos mértékű értékcsökkenésnek kell tekinteni, azért, mert a másolat sohasem lehet azonos értékű az eredetivel. Minden ilyen beavatkozás tehát szükséges rossz, és egyáltalán nem közömbös, hogy azt milyen mértékűre tudjuk korlátozni.

Kiegészítések

A helyreállítással kapcsolatos kiegészítést, illetve visszaállítást (anastylosis) kétféle szempont indokolhatja. Az egyik a töredékesen maradt emlék eredeti arányainak, viszonyainak, szerkesztési elveinek, az egymástól elszakadva jelentkező részeket összefüggéseinek stb. világosabb megértése, a csonka eredeti szemlélése során keletkező élmény teljesebbé, ezáltal gazdagabbá tétele érdekében igényli a ma már hiányzó részek bizonyos mérvű rekonstrukcióját. A másik az épület használata, megjelenése, építészeti egysége érdekében kívánja a csonka műemlék hiányzó részének az eredeti koncepció szerinti visszaállítását.

A kiegészítések elbírálásánál három döntő szempont mérvado: a hitelesség, a kiegészítés mértéke és a kiegészítés módja.

A formai hitelesség mindenféle kiegészítés elsődleges tényezője, aminek kielégítése nélkül az már elege nem lehet megengedhető. A rendelkezésre álló támpontok, tudományos adatok mennyisége, értéke, hitelessége alapján tehát először azt kell megvizsgálnunk, hogy mi az, ami teljes hitelességgel rekonstruálható volna, és mi az, ami csak valószínűsíthető. Hogy ezekből mit lehet ténylegesen megvalósítani, vagyis a kiegészítés mértékét befolyásolja az a követelmény, hogy a műemlék összhatásában a meglevő eredeti rész domináljon. A magyarázó kiegészítések mértékének tehát határt szabnak egyrészt a hiteles támpontok, másrészt az eredeti és az új arányai. Ebből következik, hogy az

ilyen célú kiegészítésnek nem lehet más igénye, mint a gondolatindítás, az eredeti csonka objektum nyomán a szemlélő fantáziájában létrejövő eszmei rekonstrukció megkönnyítése.

A kiegészítések módjának megválasztásánál végül a történeti hitelesség szempontja azt kívánja, hogy az eredetit egyértelműen meg tudjuk különböztetni a restaurálás során hozzátett új kiegészítéstől. Ennek figyelembevételével kell tehát megválasztani a kiegészítés anyagát és technikai módozatait.

Lényegében ugyanezek az elvek érvényesek a társművészeti alkotások kiegészítésére is, csak azok megvalósítása a szobrászat és festészet műfaji sajátosságainak megfelelően differenciálódik.

Az anastylosis

A restaurálás legkedvezőbb esete az anastylosis, amikor az összeomlott épület vagy épületrész széthullott eredeti darabjainak összeillesztése és eredeti helyükre, eredeti viszonylataikba való visszahelyezése útján tudjuk annak korábbi megjelenését visszaadni vagy érzékeltetni. Az anastylosis nemcsak lehetséges, hanem kívánatos módja is a rekonstrukciónak minden olyan esetben, amikor megfelelő számú eredeti részlet — rendszerint kótagozat — gyűlik össze egy-egy műemléknél, amely egyébként csak kőtári elhelyezéssel vagy raktározással volna megőrizhető. Az anastylosis fogalmához értelemszerűen hozzátartozik bizonyos mennyiségű kötőelem hozzátétele is, azaz az elméleti értelemben vett tiszta anastylosis minden esetben az előzőekben megfogalmazott kiegészítés műveletével párosítva valósítható csak meg. A kiegészítés fogalmából következően viszont az anastylosisnál is éppúgy, mint az in situ részletek kiegészítésénél az összhatásban a meglévő eredeti részek elsőbbségét és döntő többségét kell feltételeznünk. Nem tekinthető anastylosisnak viszont olyan épületrészletek, szerkezetek visszaállítása, amelyeknél az eredeti anyag rombadőlése annak természeténél fogva egyúttal az eredeti formák végleges pusztulását is jelentette.

Néprajzi jellegű műemlékek áthelyezése

Bizonyos mértékben hasonló — ha nem is analóg — eset a néprajzi jellegű műemlékeknek helyükről való elszállítása és szabadtéri néprajzi gyűjteményben való elhelyezése. Amennyiben ez az eredeti szerkezetek és anyagok legmesszebbmenő megőrzésével és áthelyezésével oldható meg, úgy lényegében az újra való felállításuk az anastylosishoz hasonló elv alkalmazását jelenti. Noha az eredeti környezetből való eltávolítással a műemlék minden esetben veszít értékéből, mégis végső esetben a teljes pusztulás megakadályozására ez a megoldás is alkalmas. Ha az objektum eredeti szerkezeteinek túlnyomó többsége nem kerül beépítésre az új felállításnál, úgy ez a művelet már nem tartozik a műemlékvédelem fogalomkörébe.

Újjáépítés

Minden olyan esetben, ha a rekonstrukció megvalósítása zömében vagy teljes egészében új anyagokból történik, újjáépítésről beszélünk. Az újjáépítés lehet részleges vagy teljes, aszerint, hogy a műemlék valamely összefüggő részét vagy egészét építjük fel.

Egyes elpusztult műemlékek teljes egészében való újjáépítését a műemlékvédelemmel ellentétben álló eljárásnak tekintjük. Az ilyen műveleteket elvben ellenezni kell, mint olyanokat, amelyek a történelem meghamisítását jelentik. Másolatok és hamisítványok építése a közvéleményben a műemlékvédelemmel kapcsolatos helyes fogalmak összezavarására vezet, és alkalmas arra, hogy a valódi történeti értékek hitelét lerontsa, azokkal szemben bizalmatlanságot keltsen.

Bizonyos mértékű újjáépítés indokolt lehet olyankor, amikor használati épületek, tehát lakóházak, középületek elpusztult részeinek helyreállításáról van szó, amit a mai felhasználásuk kíván. Ilyen esetben a sérült épület rendszerint romként nem tartható fenn, tehát vagy megmaradt részét is fel kell áldozni és lebontani, vagy — ha ez megoldható és indokolt — a helyén felépülő új épületbe befoglalni, vagy pedig a hiányzó részt eredeti állapotba újjáépíteni. Ilyenkor a műemlék értékéből kell kiindulni, és természetesen ez esetben is a meglévő és elpusztult részek aránya, valamint az épület kora, műfaja, anyaga befolyásolja, hogy a három lehetőség közül melyiket kell választani.

Részleges újjáépítés indokolt, ill. megengedhető lehet még didaktikai szempontból, amikor meglévő műemlék valamely elpusztult részének egy kompozíciós elemét, szakaszát építjük fel, a kiegészítéshez hasonló céllal: gondolatindító utalásul a hiányzó egészre, ill. annak építészeti rendszerére. Természetesen itt is ugyanazok a szempontok a mérvadók, mint a kiegészítésnél, tehát: a hitelesség, az újjáépítés mértéke és módja.

Ugyancsak részleges újjáépítésnek tekintendők azok a zömmel szerkezeti, ill. állagvédelmi szempontból szükséges munkák, amelyek bizonyos elpusztult és a fenntartáshoz nélkülözhetetlen szerkezetek — mint födém, tetők, lépcsők stb. — új anyagokból való elkészítését jelentik.

Új részek hozzáépítése a műemlékhez

Hozzátétel útján változtatunk végül a műemléken akkor, amikor olyan új építészeti szerkezeteket építünk be, vagy építünk hozzá a régi épülethez, amelyek ott sohasem voltak. Ilyen hozzátételt indokolhat akár az épület védelme, akár műemléki és muzeális értékeinek bemutatása, akár más mai rendeltetésre való felhasználása.

Az első általában védőtetők, védőépítmények, a második kőtári, kiállítási építmények, míg az utóbbi bármilyen használati vagy idegenforgalmi szempontból szükséges építménynek a műemlékkel szerves építészeti összefüggésben való megvalósítását jelenti.

Bármilyen új hozzátétel elbírálásánál egyrészt annak szükségszerűségét, másrészt a régi és új arányát, végül az így létrejövő végeredmény építészeti összhatását kell mérlegelni. A kérdés megítélésénél döntő fontosságú a program, a rendeltetés helyes meghatározása, ami minden esetben magának a műemléknek sajátos adottságaiból kell, hogy kiinduljon. A műemléknek az összhatásban való zavartalan érvényesülése mindenféle új hozzátételnél alapvető követelmény.

Az új hozzáépítések módjával kapcsolatban alapelv, hogy a modern építészet eszközeivel való hozzányúlás, a modern és a régi formák, illetve szerkezetek együtthatása nem bántó és műemléki érdeket sértő, hanem az egyedül helyes megoldás, amely nem csorbítja, hanem kiemeli annak történeti hitelességét.

III. Kutatás és dokumentáció

A kutatás szempontjai és módszere

A műemlékvédelemmel kapcsolatos tudományos kutatási és dokumentációs feladatokat két alapvető szempont határozza meg: egyrészt a műemlékvédelemnek magának, másrészt az építészettörténeti tudománynak a szempontjai. A kettő célkitűzéseiben és módszereiben nagyrészt fedi egymást, mégis külön is körvonalazni kell azokat. A műemlékvédelem az építészettörténeti tudományra támaszkodva választja ki és értékeli a védendő objektumokat, s ennek során az építészettörténet módszereit használja, de végső célkitűzésében eltér attól. Míg az építészettörténet az emlékek fenntartásának szükségességétől és lehetőségétől függetlenül foglalkozik azokkal, addig a műemlékvédelemnek ezen túlmenően alapvető szempontja az emlékek fenntartása. A műemlékek kiválasztása és értékelése során ezért az építészettörténeti szempont mellett bizonyos sajátos szempontokat kell kialakítani és érvényesítenie. A műemlékvédelem tehát az építészettörténettől átvesz bizonyos szempontokat, ugyanakkor viszont a műemlékek felkutatása, leltározása, rangsorolása eredményeként számos értékes adatot szolgáltat az építészettörténet számára.

A kiválasztott műemlék helyreállítása során a műemlékvédelem egyes objektumok műemléki értékét, hitelességét és építéstörténetét vizsgálja, annak érdekében, hogy azok helyreállításával kapcsolatban összes belső tartalmi értékeit kellően érvényre juttassa és hozzáférhetővé tegye. Ehhez ismét az építészettörténet, ill. a művészettörténet, régészet módszereit használja fel, de végcélja nem csupán az adatok és összefüggések megállapítása, hanem azok alkalmazása a helyreállítás munkájában. Ugyanakkor feltárt eredményei magát az építészettörténeti tudományt gazdagítják.

Végül, mivel az építészettörténet az írott források mellett egyre nagyobb mértékben támaszkodik a meglévő építészeti emlékekről leolvasható, követhető, feltárások útján felszínre hozható adatokra és megállapításokra, nem közömbös, hogy a ránk maradt emléanyag, mint a tudomány élő forrása, meddig és milyen módszerekkel tartható fenn, s a fenntartásukkal kapcsolatos tevékenység mennyire növeli vagy csökkenti annak forrásértékét. A műemlékvédelem elveinek és módszereinek kialakítására vonatkozó tudományos munka tehát sajátos szempontjain túlmenően közvetve az építészettörténet szempontjából is nagy fontosságú.

A kutatás területei

A műemlékvédelemmel kapcsolatos tudományos kutatás mindenkori végcélját tehát a műemlékvédelmi feladatok szabják meg, módszereiben az építészettörténet módszereit sajátos szempontjaival kiegészítve alkalmazza, eredményei viszont közvetve vagy közvetlenül az építészettörténeti tudományt is szolgálják.

A műemlékvédelemmel kapcsolatos kutatási tevékenység két fő területe a forráskutatás és a helyszíni kutatás. Az első magában foglalja a könyvtárban, ill. levéltári és múzeumi gyűjteményekben található adatok felderítését, rendszerezését, a második pedig a kérdéses műemlék teljes állagának, környe-

zetének alapos vizsgálatát, feltárását vakolatleverés, bontás, ásatás révén. A kutatást az adatok egyenkénti értékelése, az általuk meghatározható összefüggések tisztázása követi. Mindebből a műemlék különböző részletességű építéstörténete bontakozik ki. A két kutatási terület egymást szervesen kiegészíti.

Dokumentáció

A műemlékekre vonatkozó kutatások lefolyását, ill. azok eredményeit dokumentációkban kell lerögzíteni. Ezek kettős célt szolgálnak. Egyrészt a kérdéses műemlékhelyreállítás beavatkozásainak, választott módszereinek tudományos alátámasztását, indokolását, bizonyítékainak közreadását, másrészt a kutatás eredményeinek és magának a helyreállítás műveletének az építéstörténet számára való lerögzítését.

A tudományos dokumentáció feladata ennek megfelelően először a műemlékek helyreállítás előtti állapotának megörökítése, továbbá a helyreállítást megelőzően vagy azzal párhuzamosan végzett kutatások, vizsgálatok során tett művészettörténeti, építéstörténeti, régészeti jelentőségű megállapítások rögzítése, valamint minden olyan egyéb tudományos adat összegyűjtése, ami a helyreállítás módját befolyásolja, illetve azt alátámasztja és igazolja.

A tudományos dokumentációk készítése célszerűen két ütemben történhet. Az első ütemben dokumentálni kell mindazokat az adatokat és eredményeket, amelyek a helyreállítás előkészítésével kapcsolatban kerültek feltárássra, illetve összegyűjtésre, és a műszaki tervek elkészítéséhez és azok elbírálásához szükségesek. A második ütem jelenti a helyreállítás kivitelezése során előkerülő további tudományos értékű adatok, leletek vagy más eredmények lerögzítését a munkákkal párhuzamosan, illetve a helyreállítás teljes befejezése után. Ekkor történik a dokumentáció revideálása, végső kiegészítése, a korábbi adatok, megállapítások stb. megfelelő módosítása és lezárása, a végeredmények összegezésével.

Az adatoknak és eredményeknek a dokumentációban való lerögzítése háromféle úton: szövegben, rajzokban és fényképekben történik.

A szövegrész tartalmazza az épület kutatás ill. helyreállítás előtti állapotának leírását, a források alapján összegezzhető történeti adatokat, a régészeti és falkutatásokról szóló jelentéseket, valamint az ezek alapján megállapítható építéstörténetét. Az építéstörténeti összefoglalás feladata létrehozni a különböző kutatási eredmények színtézisét, amelynek során az egész objektumot egységes eszkézként kell kezelni, és az egyes részeredményeket összefüggéseiben kell ismertetni.

A rajzi anyag tartalmazza az épület kutatás előtti állapotának minden részletre kiterjedő műszaki felvételeit, valamint az épületen végzett kutatások eredményeinek rajzi rögzítését. Az egyes részeredményeket mindig az egész épülettel való összefüggésükben kell ábrázolni. A végeredményként megállapítható építéstörténeti periódusokat megfelelő grafikai jelöléssel fel kell tüntetni.

A fotodokumentációban kell összegyűjteni az épületre nézve található fontosabb régi fényképfelvételeket, a kéziratok ábrázolások reprodukcióit, valamint azt az új fényképanyagot, amely a kutatás előtti állapot, a kutatási munka lefolyása és eredményei, a helyreállítás fontosabb fázisai, végül a helyreállítás utáni állapot módszeres rögzítésére készül.

JEGYZET

E tanulmány a szerzőnek az MTA 1962, 1964. és 1965. évi műemlékvédelmi konferenciáin elhangzott előadásain alapszik (A műemlékvédelem elméleti kérdéseiről. Építés és Közlekedéstudományi Közlemények VIII. köt. 1–2. sz. Bp. 1964., Romok műemlékvédelmének módszerei, Műemlékvédelem VIII. évf. 1. sz. Bp. 1964, A Velencei Carta és a magyar műemlékvédelem időszzerű elvi kérdései. Soks. 1965.). Ebben a formájában az MTA Építészettörténeti és Elméleti Bizottsága megbízásából készült, felhasználva az 1965. évi műemlékhelyreállítási ankét eredményeit, abból a célból, hogy az Akadémiai Bizottságnak a magyar műemlékhelyreállítások helyes módszereire vonatkozó elvi állásfoglalását előkészítse. A tanulmány anyagát a Bizottság részéről külön munkacsoport vizsgálta felül, ill. vitatta meg, Dr. Dercsényi Dezső, Dr. Entz Géza, Dr. Pogány Frigyes és Dr. Zádor Anna részvételével, akiknek értékes észrevételeiért a szerző e helyen is köszönetét fejezi ki. A Bizottság valamint az ÉM Műemléki Bizottsága a tanulmányt a kiadandó hivatalos állásfoglalás alapjául elfogadta.

A tanulmány megírásánál felhasznált fontosabb irodalom a következő: *Kisléghi Nagy István* — *Pogány Frigyes*: A műemlék helyes értékelése. Építés-Építészet, 1950. 2. évf. 6. sz. 385–397. — *Pogány Frigyes*: A városépítéstörténet néhány módszertani kérdése. Építés és Közlekedéstudományi Közlemények, 1957. 1–2. sz. 235. — *Kisléghi Nagy István*: A műemléki tervezés néhány irányelve. Magyar Építőművészet, 12. évf. 2. sz. 1963. 38–39. — *Pogány Frigyes*: A történeti és esztétikai szempont a műemlékek értékelése és helyreállítása során. Előadás az MTA 1965. évi műemlékhelyreállítási ankétjén. — *Entz Géza*: A tudományos kutatás eredményeinek érvényesítése a műemlékhelyreállítás gyakorlatában. Előadás az MTA 1965. évi műemlékhelyreállítási ankétjén. — *Vargha László*: Az anyag és hely eredetiségének szempontja a népi építészet emlékeinek védelme során. Előadás az MTA 1965. évi műemlékhelyreállítási ankétjén.

Mindhárom előadás, valamint a szerzőnek „A Velencei Carta és a magyar műemlékvédelem időszzerű elvi kérdései” c. előadása megjelent az ICOMOS magyar tagozatának kiadványai I. számában: „A Velencei Carta és a magyar műemlékvédelem” c. kötetben, Bp. 1967. (Soks.)